

HORUCZI LÁSZLÓ

A CSALÁD ÉS AZ EGYÉN VISZONYÁNAK NÉHÁNY ETIKAI PROBLÉMÁJA

Minden élőlény, köztük az ember fennmaradásához is meghatározott feltételekre, az úgynevezett „életfeltételekre” van szükség. Az ember esetében ezt az életfeltételt más egyéb tényezőkkel együtt a társadalom jelenti, és az ember mint élőlény csak a társadalomban maradhat fenn. A társadalomban való élés azonban nem általában történik, hanem a legkülönbözőbb csoportokban. Az egyén számára az elsődleges és az egyik legjelentősebb szociális csoportot a család jelenti. A történetileg mind formájában, mind pedig tartalmában sokat változó család mindig elengedhetetlen feltétel volt az egyén létezése számára és döntően kihatott az egyén fejlődésére, mibenlétének formálására. Az alábbiakban azt a hatást vizsgáljuk meg, amelyet a család az egyén életére gyakorol, de mivel ez a hatás rendkívül sokirányú, így számos összetevőtől elvonatkoztatunk, és elsősorban az erkölcsi vonatkozások kiemelésére törekszünk.

Amikor a család hatását kutatjuk az ember életében, a mai átlag-európai monogám családra gondolunk, amely a házastársakat és gyermekeiket foglalja magában, és amelyhez szorosabb-lazább szálakkal hozzátartozhatnak a nagyszülők is. (Megjegyzendő, hogy a mai átlag-európai monogám család eléggé tág fogalom, és benne sok eltérő módozat figyelhető meg. Pl. megtalálható még Európában a patriarchális jellegű paraszti nagy-család, és létezik az arisztokrácia — vagy a legfelsőbb rétegek — formális, laza szálakkal kötődő családja is.) A családok döntő többsége azonban napjaink Európájában a kis emberek, a dolgozók családja, és mi ezt tartjuk szem előtt. Amikor történetileg és általában beszélünk a családról, mindig olyan jegyekre gondolunk, amelyek a különböző típusú családoknál közösek. A mai átlag-európai monogám családhoz egyaránt hozzátartozik a tőkés társadalmak dolgozóinak családja, de a szocialista országok családja is. Ezen utóbbinál már olyan új tendenciák is megfigyelhetők, mint például a gazdasági jellegű funkció halványulása, bizonyos érzelmi jellegű gazdagodás stb., azonban még sokkal inkább a megegyező, mintsem az eltérő jegyek dominálnak a kétféle társadalmi rendszer családjánál.

A család legáltalánosabb szerepének történetileg és ma is egyik legfontosabb jellemzője az egyén biológiai felnevelésének, fennmaradásának biztosítása. Ez azt jelenti, hogy az emberiség eddigi története során az egyén születés utáni biológiai fennmaradását a társadalom nem biztosította, ez a feladat a szülőkre, a családra hárult. A társadalomnak — bár általában sohasem volt közömbös számára az utódok biológiai felnevelése — eddig nem is állt módjában, hogy magára vállalja ezt a feladatot. Valószínűnek látszik, hogy a társadalom a jövőben sem fogja átvállalni a családtól ezt a funkciót, legfeljebb sokkal nagyobb mérvű anyagi segítséget nyújt, mint az eddigi történelemben. A család biológiai utód-felnevelő funkciója — bár igen jelentős a társadalomban — adott helyen sem ennek a további taglalásra, sem más egyéb lényeges kapcsolódó problémák ismertetésére nem térünk ki.

A család szerepe a tudat és a jellem kialakulásában

A család sokkal jelentősebb szerepet játszik az egyén tudati és jellem — végső soron a személyiség — fejlődésében, mint biológiai fennmaradásában. A család feladata a biológiai lét biztosításában ugyanis elsősorban a csecsemő és gyermekkorban jelentős. Az egyén fejlődésével azonban fokozatosan csökken a jelentősége, sőt a felnőtt korban — kivéve a beteget, rokkantakat vagy nagyon öregeket, munkaképtelenekeket — csaknem nullára redukálódik. Erről olyan értelemben beszélhetünk, hogy a felnőtt a társadalomban a családi közösségen kívül is képes önállóan fenntartani a létét. A tudat és a jellem fejlődésénél, formálásánál azonban a család végigkíséri egész életén át az egyént. A következőkben ezt a szerepet vizsgáljuk meg, miközben választ kívánunk adni arra a kérdésre is, miért van ebben a vonatkozásban a családnak kiemelkedően fontos szerepe.

A dialektikus materializmus egyik alaptétele: a tudat társadalmi determináltsága. Ez annyit jelent, hogy a társadalmon kívül nem alakulhat ki és nem is fejlődhet. Az egyes ember tudatának kialakulása azonban nem úgy megy végbe, hogy „a társadalom” általában gyakorol hatást az egyénre, hanem a társadalom legkisebb sejtje, a család közvetíti első fokon a társadalmi hatásokat. Az egyén tudatának és jellemének kialakulásánál a család szerepe jelentősebb és hathatósabb, mint bármely társadalmi szervé, vagy intézményé. „Az ember szervezetének sajátos fejlődésmenete folytán az adott társadalom és a gyermeki élet-korban a társadalmat számára konkretizáló családi körülmények alapvető módon meghatározzák a személyiség kialakulását, fejlődésének formáló tényezőit és végső fokon az egész személyiség struktúráját”¹ — írják Gegesi Kiss és P. Liebermann a *Személyiségzavarok a gyermekkorban* c. műben, majd más helyütt így folytatják:

„*«A családi hatás túlsúlyának»* az élet szakasza a születéstől az iskolába menésig, tehát 6—7. életévig terjed. Lényege, hogy *a társadalmi környezeti hatás szempontjából a gyermek számára mindent, vagy túlnyomóan mindent a család és a családtagok konkretizálnak.* Ezen életkorban a személyiség normális fejlődésére döntő a család és a családtagok milyensége, személyisége, magatartása, viselkedése, kulturáltsága, a megfelelő szubjektív és objektív anyagi és tárgyi családi körülmények.”²

A család nemcsak egyszerűen döntő tényező a személyiséget formáló tényezők sorában, hanem a család biztosítja a legoptimálisabb feltételeket is a gyermek tudat- és jellemformálásában, minthogy a gyermek tudatának kialakítása, jellemének formálása rendkívül sok időt, erőfeszítést és önfeláldozást igényel, amit csakis a gyermek iránti szeretettől átfűtve lehet megfelelően elvégezni. A csecsemők intézményes nevelése állami nevelőotthonokban társadalmi kényszerhelyzet, és nem tekinthető a jövő perspektívájának. Igen széles körökben elterjedt az a felfogás, hogy a társadalom a jövőben, különösen pedig a kommunizmusban teljes egészében intézményesíteni fogja a csecsemő- és a gyermeknevelést. Ennek megvalósítása azonban nem szükséges, sőt nem is lehetséges, ami az előbb említettekben túl elsősorban bizonyos negatív jelenségek bemutatásával lehet megindokolni. A tudat kialakulása az egyénnél általában egybeesik a beszéd kialakításával. A családban nevelt gyermek, akivel megfelelő mértékben és módon foglalkoznak, két-három éves korában beszélni kezd, négy éves korában pedig már egészen jól beszél. Ezzel szemben az állami nevelőotthonokban a 4-5 éves gyermekek még alig tudnak beszélni és szellemi készségeik fejlettsége tekintetében is messze elmaradnak a családban nevelt hasonló korú gyermekektől. Mi ennek

¹ Gegesi Kiss—P. Liebermann: *Személyiségzavarok a gyermekkorban*. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó. 16. l.

² I. m. 214. l.

az oka? Talán a nevelőtestület hozzá nem értése? Erről nem lehet szó, hiszen az itt alkalmazott nevelők szakképzettsége tekintetében felette állnak az átlagszülőknek. Okként az adott esetben az szolgál, hogy a nevelőknek kevés idő áll rendelkezésükre a gyermekkel való egyéni foglalkozásra; túl sok gyermekkel kell törődniük. Ezzel szemben a szülő mintegy „kényszerül” sokat foglalkozni a gyermekkel. Ezt a legtöbb szülő örömmel teszi és bőven kap kárpótlást az így eltöltött időért. Még az úgynevezett rossz, vagy hanyag szülő is lényegesen több időt szán gyermekére, mint amennyit egy nevelőotthoni pedagógus egy gyermekre képes fordítani. Csupán javítana a helyzeten, de a problémát nem oldaná meg, ha a nevelők számát növelnék. Figyelembe kell vennünk ugyanis egy további okot, ami a szülői szeretet kapcsán világítható meg. A gyermek megfelelő tudati és jellembeli fejlődését, formálását a szülői szeretet döntő mértékben befolyásolja. A szeretet jelen esetben a türelemnek, az önfeláldozásnak is forrásává válhat, és pótolhatja az esetleges hozzáértésbeli fogyatékoságokat is. Mindezt negatív vonatkozások bemutatásával igazolhatnánk elsősorban. A gyermekeknél előforduló személyiségzavaroknál, tudati, szellemi visszamaradásnál, a későbbiek során bekövetkező fiatalkorú bűnözővé válásnál és a deviáns viselkedéseknél általában majd minden esetben kimutatható a szeretethiány, vagy másképpen megfogalmazva: a szeretetigény kielégítetlensége. Akinél a szeretetigény kielégítése nem történik meg, az képtelen másokhoz érzelmileg kötődni. Ma már egyértelműen bizonyított, hogy a *pszichikai-érzelmi* kötődés elengedhetetlenül szükséges a személyiség normális és egyben optimális fejlődéséhez, ahol ez hiányzik, nem mehet végbe normális fejlődés. Az átlaggyermeknél ez a kötődés a szülőkhöz, testvérekhez — általában a családhoz — kapcsolódik. A nevelőotthonokban a pszichikai-érzelmi kötődést nehéz biztosítani. Mint minden kapcsolat ez is kétoldalú. Egyrészt a gyermektől indul ki, másrészt a felnőttől, a szülőtől, tanítótól, a nevelőtől. A nevelőotthonokban a nevelőknek általában nem áll módjukban (túl sok gyermekkel foglalkoznak, nincs elég idejük, nem élnek közöttük mindig), hogy ezt a kötődést kialakítsák. A pszichikai-érzelmi kötődés hiánya, mint erre fentebb utaltunk, a gyermekkorban, de a későbbiek során is súlyos személyiségzavarokat okozhat. A már említett *Személyiségzavarok gyermekkorban* c. műben a szerzők több negatív eset kapcsán hivatkoznak a pszichikai kötődés hiányára, amely egyéb tényezőkkel együtt, egyik oka, kiváltója volt a személyiségzavarnak.³

Tehát nagyfokú, nap mint nap érzékelhető szeretetre, nevezetesen az anyai-apai érzésből fakadó szeretetre van szükség a gyermek tudatának és jellemének optimális formálásához, amely a gyermeknél is ragaszkodást és szeretetet, egyszóval a kötődést vált ki a szülők iránt. A szülőknek a gyermek és a gyermeknek a szülő irányába megnyilvánuló szeretetét nevezzük családi-vérségi szeretetnek. Nem kívánjuk misztifikálni, de a családi-vérségi szeretet ilyen értelemben létezik, még akkor is, ha sokan tagadják, illetve a fajelmélettel hozzák kapcsolatba. A gyermek-szülő közti családi-vérségi szeretetet tagadók így érvelnek: ha létezne ilyen szeretet, ennek automatikusan és mindig hatnia kellene. Ám tény, hogy ha az 1-2 éves gyermek néhány hónapig nem látja szüleit, elszokik tőlük, és jobban ragaszkodik — vagy kötődik — például a nagymamához vagy a dajkához, aki foglalkozik vele, mint szüleihez. Ez az érvelés azonban nem veszi figyelembe, hogy az a bizonyos „jobban ragaszkodás” valakihez nem mond ellent a családi-vérségi szeretetnek, sőt annak megnyilvánulása, ugyanis a családi-vérségi szeretet végső soron a fajfenntartás ösztönéből fakad. Ennek alacsonyabb fokon való megnyilvánulását megfigyelhetjük az állatvilágban is. Főleg a fejlettebb állatok kicsinyeire jellemző az elődökhöz, a szülőkhöz való ragaszkodás. Ugyanakkor a szü-

³ Vö. I. m. 130.1. 53. eset.

lőkre is jellemző a ragaszkodás és bizonyos gondos törődés az utódokkal, ami például a majmoknál olyan formán jelentkezik, hogy nemcsak a kis majmokat, de más egyéb kis állatokat is, pl. macskákat, kutyákat szeretnek babusgatni, dédelgetni. A gondozásra persze szükség is van, mert — különösen — a magasabbrendű állatok utódai születésük után még hosszú ideig képtelenek az önálló életre, gondozásra szorulnak. Ezt a fajfenntartással kapcsolatos ivadékgondozó ösztön teszi lehetővé. A fajfenntartás ösztönéből fakadó ivadékgondozási ösztön emberi, társadalmi megnyilvánulása a családi-vérségi szeretet. A családi-vérségi szeretet az embernél több, mint a fajfenntartás és az ivadékgondozás mechanikus megnyilvánulása, ugyanis ebben kifejeződik az ember értelmes társadalmi jellege is; a sok ezer éves erkölcsi pszichikai beidegződés. A szeretet, bár kapcsolatban van a fajfenntartás ösztönével, mégis döntően társadalmi termék. Ellenvetésként az is felhozható, hogy akadnak anyák, akik szülés után elpusztítják gyermeküket, illetve számos gyermek felnőtté válása után nem törődik időse szüleivel. Ezek valóban ellentmondó tények, ám az is igaz, hogy az emberiségre nem jellemzőek általában. Sokkal tömegesebb méretekben előforduló jelenség és tapasztalat az, hogy a szülő szereti gyermekeit, és a gyermek is törődik idősebb szüleivel. A szülő-gyermek családi-vérségi szeretet viszonyát figyelembe véve az alábbi következtetés levonására adódik lehetőség, s ez részben alátámasztja a fentebb elmondottakat is. Több évezredes megfigyelés eredménye, hogy a szülői szeretet nagyobb és intenzívebb a gyermek felé, mint a gyermek szeretete a szülők, különösen az időse szülők iránt. Ez szükségszerűen adódik abból, hogy a családi-vérségi szeretet a fajfenntartás ösztönéhez kapcsolódik. A faj fennmaradása szempontjából mindig a fejlődést jelentő utódok jelentősebbek, az a generáció, amelyben biztosítatik a jövőben is a faj fennmaradása. (Ez az állatvilágban, mint a fajfenntartás egyik formájában, az ivadékgondozásban érvényesül.)

A társadalmi nevelőotthonok nevelőinél a szeretetnek ezt a formáját és fokát, továbbá a gyermek ragaszkodásának és kötődésének ezt a lehetőségét nem lehet általában megtalálni. A nevelő lehet lelkiismeretes, szeretheti is a gyermekeket, ám úgy, mint a szülő, még sem képes. Nem véletlen, hogy a gyermekek sokkal inkább ragaszkodnak még a rossz, goromba szülőkhöz is, mint a legjobban berendezett és kényelmes nevelőotthonokhoz. Természetesen a családi-vérségi szeretet is változhat, fejlődhet, egyénektől függően különböző intenzitású lehet és nem szabad valami érdektől teljesen független ösztönös és misztikus jelenségnek tekinteni. Abban különbözik az általában vett emberi szeretettől, hogy szorosabb a kapcsolata a fajfenntartás ösztönével, mint az egyéb fajta szeretetnek. Nem véletlen, hogy a legtöbb népnél és a legtöbb korban a közvélemény a gyermekét elhagyó szülőt súlyosan elítélte és megvetette, illetve a gyermekgondozás megtagadását tekintette az egyik legnagyobb bűnnek, és sok esetben még a gyilkosságnál és rablásnál is szigorúbban ítélte meg.

A családi-vérségi szeretet (adott esetben a szülői szeretet) biztosítja tehát a családon belül a gyermek tudati, szellemi fejlődésének a legoptimálisabb feltételeit. Ebből azonban nem szabad arra következtetni, hogy családon kívül intézményesen nem alakítható ki megfelelően a tudat, a gondolkodás, a jellem. Itt is lehetséges, de az optimális fejlődésre a lehetőségek itt kevésbé adóttak. Nem szabad azonban a családi hatás szerepét sem eltúlozni. A család döntő tényező a gyermek szellemi, tudati fejlődésének a megindításában. A családi hatás bizonyos időn túl, önmagában már nem elégséges, párosulnia kell vele a tágabb társadalmi hatásnak és nevelésnek is, amely mint közösségi nevelés ugyancsak elengedhetetlen feltétele az egyén optimális tudati, szellemi fejlődésének és előrehaladásának.

A biológiai és tudati nevelésen kívül a családnak rendkívül nagy szerepe van az egyén jellemének a formálásában, alakításában is. Egyrésztől bizonyos adottságokat:

tehetséget, hajlamot stb. a gyermek szüleitől örököl, másrésről pedig a család az egyén jellemének számos összetevőjét kialakítja még gyermekkorban. Ismeretesképpen bizonyos pozitív erkölcsi tulajdonságok és értékek, amelyeket leghatásosabban a család képes az egyénben kifejleszteni. Ezekhez a pozitív erkölcsi tulajdonságokhoz tartoznak: a ragaszkodás, a hűség, az odaadás és az önfeláldozás. Kialakulásukhoz a gyermeknél mindenekelőtt a példaadás, a tulajdonságok gyakorlati realizálásának a megfigyelése és élménye szükséges, mégpedig elsősorban oly módon, hogy gyakorlásuk a gyermek felé irányuljon és a gyermek legyen a haszonélvezőjük. A gyermek ragaszkodást, önfeláldozást stb. leginkább a szülőktől, elsősorban pedig az édesanyjától kap, és ha ez rendszeresen és elvi alapokon történik, akkor a gyermeknél is erkölcsi jellemvonássá lesz. A valóságban azonban minden sokoldalú, így a család hatása is a jellem alakulására. A család negatív erkölcsi tulajdonságokat is kifejleszthet; pl. önzést, gőgösséget, alakoskodást, kétszínűsködést, önállótlanyságot, egyszóval a családi nevelés káros irányba is befolyásolhatja az egyént, s a tapasztalatok szerint nem is ritkán. Könnyen lehet a családnak nem kívánatos az egyént deformáló hatása abban az esetben is, ha a gyermeknek nincsenek testvérei. Az egyke jellemvonásaival kapcsolatos negatív társadalmi vélemények közismertek. A társadalmi kollektív nevelés ráhatása ebben az esetben szinte elengedhetetlen az egyén normális jellemfejlődése érdekében.

A család jellemformáló hatása az egyén életében életkortól függően változó intenzitású. A gyermekkorban állandóan mélyülő és kb. a 6. életévig növekvő, majd ezután a társadalmi ráhatás következtében bizonyos mértékig csökken, míg a serdülő és az ifjúkorban újból fokozódik. Az ifjúkor után ez a hatás fokozatosan mérséklődik, de rendkívül jelentős lesz ismét a házasságkötéssel s a házasságkötés után. A házasság jelentős jellemformáló tényező az egyének életében, és mint a tapasztalat mutatja, az emberek többségénél a házasságkötés után alakul ki az ún. kiforrott jellem.

A család megszabja az egyén életét azáltal is, hogy családjá révén mindenki meghatározott osztály- és társadalmi viszonyokba születik bele. Ezek egyben — főleg az osztálytársadalom keretei között — mintegy előre determinálják az egyén életútját. Másrésről a szülők kisebb-nagyobb (esetleg túlzott) mértékben törődve gyermekük sorsával, befolyásolják, sőt gyakran eldöntik a pályaválasztást. (Szinte közhelynek számít az a szólás-mondás, hogy a professzor gyerekeknek egyetemen a helye, azaz az egyetem elvégzése után ott kell maradniok és dolgozniok — s ez igen gyakran így is történik.) A szülők tudatos tevékenysége révén az egyénnel tervszerűen kialakulhatnak olyan készségek és adottságok, amelyek később előnyöket biztosíthatnak számára. Az úgynevezett „gyermekszobás” fiatalok nagyon sok vonatkozásban — nyelvek ismerete, olvasottság stb. — még az egyetemen is előnyben vannak azokkal szemben, akik számára a szülők nem tudtak ilyen feltételeket biztosítani. Ám a szülők túlzott gondoskodása az egyéniség fejlődésében torz vonásokat is eredményezhet. Ha a gyermek és később az ifjú hozzászokik ahhoz, hogy mindent megkap, és mindent a szülei intéznek el, egyrészt önállótlan és bizonytalankodó lesz, másrészt elvárja, hogy mások végezzék el helyette a feladatokat, természetesen tekinti a protekciót, önző, követelődző lesz szüleiével és a társadalommal szemben is, mindezek következtében könnyen hajlik elvtelenségekre.

A család és a házasság egyént formáló szerepe

A család szerepét a fentiekben elsősorban a gyermek- és ifjúkor vonatkozásában értettük, a biológiai fennmaradás, a tudat és a jellemfejlődés megindításának, meg-alapozásának vonatkozásában. A családnak és az ennek alapját képező házasságnak felnőtt korban is megmarad az egyént nagy mértékben meghatározó és befolyásoló szerepe. A házasságkötés és az ezt követő családi élet, a gyermekek megszületése komoly jellemformáló tényezők. Ez a jellemformáló hatás is több irányú lehet a konkrét egyénetől és házasságtól; valamint a házasság tartalmát és formáját meghatározó társadalmi-gazdasági viszonyoktól függően. A következőkben néhány olyan pozitív erkölcsi vonást mutatunk be, amelyet a családi élet kiválthat.

A házasságkötés és a családi élet az esetek túlnyomó többségében kiváltja a fiatalok *megkomolyodását, jellemük megszilárdulását*. Nem véletlenül tartja a népi bölcsesség, hogy a családalapítás után komolyodik meg a fiatal. Éppen emiatt azt a fiatalt, akivel problémák vannak, igyekeznek megházasítani, mondván, hogy majd a családi élet „meghozza az eszét”. A családalapítás utáni megkomolyodás lehetősége abból fakad, hogy a fiatalok *önállóvá válnak*, és az önállóság mintegy kötelez komolyan venni az élet problémáit. Az önállóság ugyanakkor egy másik vetületében igény is, ami a család viszonylagos önállóságából és a gazdasági egység jellegéből fakad, és amit mint egyik feltételt biztosítani is kell.

A családi élet kiválthatja, illetve mélyítheti az egyénnél a *felelősségtudatot* is. A család ugyanis egyrészt a fentebb említett viszonylagos önállósága révén, másrészt azon funkciójánál fogva, hogy biztosítani kell tagjai számára a létfeltételeket, nagy felelősséget ró tagjaira. Ez a felelősség — és ezt a társadalom is normaként írja elő — fokozódik a gyermekek megszületésével, és ha a házasságkötés nem is, de a gyermekek megszületése már minden morálisan legalább közepesen fejlett egyénnél létrehozza a felelősségtudat ilyen vagy olyan fokát. Ha pedig a felelősségtudat egy irányba, a család felé már létrejött, kibontakozhat, más irányba, tehát a társadalom felé is. Nem véletlenül alakult ki a közvéleményben az a felfogás, hogy „a komoly ember” megjelöléshez az egyik fontos feltétel, hogy az illető családos legyen. Vannak olyan államok, ahol a vezető posztok betöltésének egyik elengedhetetlen feltétele a házassági állapot és a rendezett családi élet. Ugyanis sokszázéves tapasztalat, hogy csak ezek a tényezők teszik lehetővé az egyén teljes erőbedobását a munkába, más vonatkozásban pedig ezek nélkül nem alakulhat ki egy egész sor a vezetéshez szükséges készség és tulajdonság (higgadság, megbízhatóság, megfontoltság stb.). Bizonyos mértékig ezt juttatja kifejezésre Leopold Lajos: *A presztízs* c. munkájában, ahol a következőket olvashatjuk:

„De a feleséges ember Zarathustra szerint magasan áll a tartózkodó felett, akinek házastársa van, magasan meghaladja azt, akinek nincs házastársa, akinek gyereke van, sokkal több ember mint akinek nincs gyereke”.⁴

Ugyancsak a családi élet hatására kialakulhat a *megfontoltság és a határozottság* is. A családeért érzett felelősség feltétlenül elvezet az önmagunkért való felelősség szükségességének a felismeréséhez is. Ugyanis aki mint szülő, mint házastárs tagja egy családnak, az önmagával szemben is tartozik kötelezettségeket felállítani, mert vannak kötelezettségei családjá felé is. Ez pedig feltétlenül megfontoltságot követel. Továbbmenve, mivel a család önálló egység, megköveteli az egyértelmű döntéseket, tehát ön-

⁴ Ifj. Leopold Lajos: *A presztízs*. Bp. 1912. 139.l.

állóságot és határozottságot. A család azonban nem egyértelműen és nem mindig szükségszerűen alakítja ki ezeket a tulajdonságokat, hanem sok esetben csak a lehetőséget teremti meg kialakulásukhoz.

A fentebb vázolt kedvező irányú hatásokat még igen sok egyéb pozitív erkölcsi tulajdonság felsorolásával folytathatjuk. A családi élet kialakíthatja az *önzetlenséget*, az *odaadást*, a *ragaszkodást* és *önfeláldozást*, a *segítőkészséget*. A házastársak ugyanis sokat változtathatnak egymás jellemén, átgyúrhatják egymást saját képmásukra. Az átalakulás leggyakrabban mint egymáshoz való idomulás megy végbe és ez a folyamat mind jó, mind pedig rossz irányba haladhat. A jó irányba történő átgyúrásnál különösen jelentős a már említett önzetlenség, ragaszkodás és önfeláldozás. Ha az egyik házastárs rendszeresen és normális határokon belül gyakorolja például az önzetlenséget, akkor ennek a másik házastársnál is ki kell alakulnia, még akkor is, ha ez esetleg előzőleg nem is volt túlzottan erős tulajdonsága. (Feltételezve természetesen azt, hogy az illető nem amorális lény.)

Az *önfeláldozás* azok közé az erkölcsi jellemvonások közé tartozik, amelyek első sorban a családon és a házasságon belül bontakozhatnak ki. Maga a házasság is — leszámítva a meggondolatlan és érdekházasságot — bizonyos mértékig áldozathozatal. A házastársak és a családtagok egymásért való önfeláldozása mindenkor a humánus legragyogóbb megnyilvánulása volt, és az emberi történelem bőven adott ebben a vonatkozásban követendő példákat. A család egy tagjának józan és mértéktartó példamutatása a család többi tagjainál is kibontakoztathatja ezt a tulajdonságot is.

Ahhoz, hogy az áldozatvállalás erkölcsileg kedvező hatást váltson ki az szükséges, hogy az áldozatvállalásnak józan határa és értelme legyen, mert az értelem és határ nélküli áldozatvállalás, „a mártíromság” nem kívánatos állapotát szüli. A „mártír” a családot zavaró tényezők legkellemetlenebb válfajához tartozó jelenség, mert mások iránti állandó és nem szükséges áldozatvállalásaival zavarja és sok esetben bosszantja is „a kegyben részesített” egyént, olyan érzést keltve „a megsegítettben”, mintha az tehetetlen, önállótlan lenne, és nem volna képes megenni segítség nélkül. Másrészről viszont „a mártír” időnként maga is érzi áldozatvállalása értelmetlenségét, valamint az áldozatvállalás nehézségeit, és fokozatosan gyülemlik fel benne az elkeseredettség, egyrészt az áldozatvállalás nehézsége, másrészt pedig a méltányolás és a hála szükség-szerű elmaradása miatt, és ez robbanást válthat ki a saját maga teremtette állapotok ellen, vagy gyűlöletet önmaga és mindenki más „hálátlan” ellen.

Az előzőekben felsorolt pozitív erkölcsi tulajdonságok és természetesen rajtuk kívül igen sok más tényező összehatásaként jön létre az ún. „jó családi légkör”, amely nagymértékben képes az egyént munkájában és minden más vonatkozásában sarkallni és előre vinni. A jó családi légkör az egyik elengedhetetlen feltétele a kiegyensúlyozott lelkiállapot megteremtésének, és annak, hogy az egyén megfelelő módon formálódhasson, és megfelelő módon viszonyulhasson embertársaihoz.

Az egyoldalúság elkerülése végett azonban szükséges figyelembe venni azt is, hogy a család és a házasság hatása az egyénre — sokszor a fentiekkel éppen ellenkezőleg — negatív hatású és romboló is lehet. Az alábbiakban néhány ilyen káros kihatású momentumot fogunk bemutatni, olyanokat, amelyek leginkább előfordulnak.

A család esetenként *opportunistává*, a *körülményekkel szemben megalkuvóvá teszi az egyént*. A családos, főleg a gyerekes egyén gyakran túlzottan is úgy gondolkodik, hogy a gyermekei érdekében nem szabad semmit sem kockáztatni, és emiatt gyakran meghunyászkodik olyan igazságtalanságokkal szembenis, amelyek ellen, mielőtt családja lett volna, fellázadt. Közismert, az a reagálási mód, hogy: „uram, nekem gyermekeim vannak”, és ezen az alapon ne várják el tőlem, hogy bármit is kockáztassak, illetve kiálljak olyan dolgokban, amelyekből bármilyen hátrá-

nyom is származhat. A gyermek, a család érdekében jogos a megfontoltság, sőt ez kötelezettség is egy meghatározott mértékig, de ezen az alapon a társadalmi igazságtalanságok előtti meghunyászkodás indokolatlan és társadalmilag káros visszahatás.

A gyermek érdekeinek túlzott figyelembe vétele az ún. „gyermekcentrizmus” más vonatkozásban is káros következményeket vonhat maga után az egyénre, pontosabban a szülőre nézve. A csak a gyermeknek és csak a gyermekért élni felfogás több vonatkozásban is megbosszúlja magát. Ha a szülő túl sok indokolatlan áldozatot hoz gyermekéért, ha lemond mindenről, miközben gyermekének mindent biztosít, azt éri el, hogy a gyermek előbb természetesnek veszi, majd jognak érzi, hogy ő állandóan csak kapjon, később már követel is miközben a szülő lemondását és önfeláldozását nem képes megfelelően méltányolni és viszonzni sem. Az ilyen gyermek felnőtt korában sem segíti az esetleg rászoruló szüleit, mert ahhoz szokott hozzá és azt tartja normálisnak, hogy őt támogassák a szülei. Tehát ha az ilyen gyermek hálátlan és méltánytalan lesz a szüleihez, arról nagy mértékben, de természetesen nem kizárólagosan a túl sok áldozatot hozó szülők tehetnek. Makarenkó, akit méltán nevezhetünk a modern szocialista pedagógia egyik legkiemelkedőbb alakjának, a szülői szeretet és felelősség kérdésével foglalkozva egyenesen károsnak, vagy mint ő fogalmazta: „szörnyűséges méregnek” nevezi a gyermek számára a „mindent a gyermekért” szülői felfogást és életvitelt.

„S most érkezem a legfontosabb szemponthoz elvtársaim; a legnehezebb kérdéshez — a boldogság kérdéséhez.

Általában az a felfogás dívik, hogy mi szülők mindent feláldozunk a gyermekekért, mindent, még saját boldogságunkat is.

Hát ez a legszörnyűbb ajándék, amelyet szülő gyermekének adhat! Olyan szörnyűséges ajándék, hogy úgy is mondhatnók: *Ha meg akarjátok mérgezni gyermekeiteket, itassátok vele nagy adagban a saját boldogságotokat, ezzel feltétlen megmérgezitek az egész életét!* (Kiemelés tőlem: H. L.) Majd alább megfogalmazva a helyes magatartást a következőkkel folytatja: „Egészen másképpen kell felfogni ezt a kérdést. Semmiféle áldozat soha semmilyen körülmények között! Ellenkezőleg: a gyermek engedjen utat szülőjének...

A gyermekek sokkal kevesebbet fognak megsértődni, ha arra neveljük őket, igyekezzenek szüleiket boldoggá tenni. Gondolják csak a gyermekek úgy, hogy a szülők boldogsága az első; hogy a szülők mit gondolnak magukban, ahhoz a gyermeknek semmi köze. Felnőttek vagyunk, a mi dolgunk, hogy min törjük a fejünket.

Ha van felesleges 50 rubelünk, s azon gondolkozunk, kinek vegyünk rajta új ruhát, a kislánynak-e, vagy az anyjának — én azt tanácsolom: csakis az anyjának. *A gyermek szemében az apának és az anyának elsősorban legyen joga a boldogságra.* (Kiemelés tőlem — H. L.) Nincs semmi értelme, sem a szülők számára, sem országos szempontból, hogy feláldozzuk boldogságunkat. A legszörnyűbb dolog: a szülők boldogságának árán nevelni a gyermeket.”⁵

Ugyanis ha a szülők feláldozzák boldogságukat, és a gyermek lesz a minden, ezzel mint fentebb láttuk, nemcsak a gyermeket rontják el, hanem önmaguknak is ártanak, mert ha a szülő túlságosan önfeláldozó, felesleges nélkülözéseket fog vállalni akkor is, amikor nem lenne szükséges, ez tudattalanul, mintegy ösztönösen szüli és fokozza az elégedetlenséget, amit nagymértékben elmélyíthet a gyermeki hálátlanság is. És végül a csak gyermekének élő szülő, ha gyermekei nem viszonzozzák kellőképpen az értük hozott gyakran indokolatlan áldozatot — márpedig mint erre az előzőekben

⁵ Makarenkó: *Válogatott pedagógiai tanulmányok* Bp. 1949. 248. l.

utaltunk, ez könnyen bekövetkezhet, ugyanis fajfenntartás ösztönéből kifolyólag a szülő szeretete általában mélyebb a gyermek felé, mint megfordítva — céltalannak érzi az életet, vagy legjobb esetben is elégedetlen az étellel, igazságtalannak tartja, és ez a pszichózis számos káros társadalmi kihatást is magával von.

A család és a házasság további nem kívánatos erkölcsi hatása az egyén életére — *a túlzott családi beszűkülés*. Nagyon gyakori eset, hogy a fiatalok, miután családot alapítanak, teljesen elveszítik a társadalmi ügyei, valamint mások érdekei iránti érzéküket. Nem törődnek senkivel és semmivel, csak az érdekli őket, ami a szűk kis családi érdekeikkel kapcsolatos. Az előzőleg társadalmi munkát és tevékenységet is vállaló fiatalok minden olyan tevékenységből kivonják magukat, ami túl van a kis házi érdekeik szféráján. Az ilyen házastársak egy része anyagiassá, harácsolóvá válik, más részükből pedig a minden iránt közömbös kispolgár lesz.

A családi beszűkülés egyik gyakori velejárója az *önzés*. Az önzés kezdetben a család érdekében történik, és minden családon kívüli tényező ellen irányul, később azonban ez az önzés a beszűkülés további önfejlődése következtében megnyilvánul a házastársal és a családtagokkal szemben is, és megmérgezi a házastársak viszonyát, kifejleszti az egymás iránti kicsinyességet.

Az egymás iránti kicsinyesség a házasság egyik leggyakoribb és legkellemetlenebb, a légmért leginkább mérgező, negatív következménye az egyén életére. Gyakorisága nem szükségszerű jellegére utal, sokkal inkább arról van szó, hogy az igen gyakran előforduló nagymérvű családi beszűkülés vezet el szükségszerűen a kicsinyesség kialakulásához. A kicsinyesség azután, tekintettel arra, hogy az egyén nemcsak a családnak, hanem a társadalomnak is tagja, kisugárzik a társadalomra, illetve annak az egyén számára elérhető szféráira is, elsősorban a munkahelyre, ahol tovább folytatja bomlasztó hatását, további kicsinyességet szülve.

A kicsinyesség szülőanyja lesz a családon belüli *bizalmatlanságnak*, majd a *gyanakvásznak*, és ezzel együtt édes testvérüknek, a *permanens civakodásnak*, *veszekedésnek*. Az örökös civakodástól terhes családok pedig már képtelenek mást szülni, mint az egyén életét megkeserítő és az egyént lehetetlenné tevő további kicsinyességet, önzést, gyanakvást, ingerlékenységet. Ez az összegezve talán „rossz családi légkörnek” nevezhető állapot gátat emel az egyén sokoldalú kibontakozása és fejlődése elé. Elsősorban ennek következtében alakult ki az a katolikus vallás által is nem hivatalosan propagált nézet, hogy komoly élethivatást űzni, művészetekkel vagy tudományokkal behatóan foglalkozni házasság embernek nem lehet, sőt még a szerelem is leküzdendő akadály. Érdekesen, kiéleztetten fogalmazza meg ezt a gondolatot Boccaccio a Dante életével kapcsolatos megjegyzéseiben: „A szerelem, mint rabjai nyomósan bizonyíthatják, erős és szívós ellensége a tudományoknak.”⁶ Majd egy másik helyen így folytatja: „...a házasságnak tapasztalt emberek állítása szerint a folytonos vesződség és szakadatlan háborúság az egyedül való biztos járuléka...”⁷

Hasonló hangvételű kijelentések és vélemények másoknál is szép számmal találhatóak. Például Bernard Show a házassággal kapcsolatos nézeteit kissé humorosan így összegzi: „Egy férfinak sem szabad arra vetemednie, hogy a házasságról megírja az igazságot, ameddig a felesége él.”⁸

Schopenhauer, aki könyvet írt a szerelemről, szintén úgy vélekedett, hogy a házasság és a filozófia nem fér össze. Ő maga nem is házasodott meg, és ezzel növelte a

⁶ Dante, Petrarca, Boccaccio: *Művész életrajzok*. Gondolat, Bp. 1963. 48. l.

⁷ Id. m. 49. l.

⁸ Idézi Ráth-Végh István: *Szerelem, házasság*. Bp. 1963, Gondolat. 268. l.

házasságot gyakorlatilag tagadó tudósoknak és filozófusoknak a csoportját, amelyhez többek között hozzátartozott Newton, Descartes, Spinoza, Hobbes, Malebranche, Locke, Leibniz, Hume, Kant stb.⁹

A házaselet, ha nem alapul a házastársi egyenjogúságon, a fentebb ismertetett rossz tulajdonságok és jellemdeformálódások mellett még egyéb torzulásokat is kiválthat. Márpedig az osztálytársadalomban a házastársi egyenlőségnek nem voltak meg a feltételei, ugyanis a magántulajdon a férfit a család úrává és parancsolójává tette. Így az osztálytársadalmak egy meghatározott szakaszában a férj szükségképpen a család zsarnoka lett. *A zsarnokká válás* a családon belül azonban nemcsak a rabszolgatársadalom, a feudalizmus és a kapitalizmus velejárója, hanem megtalálható még napjainkban, a szocialista viszonyokban is. Azonban — jelezve az idők változását — nemcsak a férj válhat zsarnokká, hanem a feleség is. Ahol pedig zsarnok van, ott lennie kell szolgának is, így a házastársak egyike zsarnokká válva a másik házastársat az emberi jogokat sértő állapotba süllyeszti. A zsarnokoskodás azután a családon belül kiterjed a házastárs mellett a gyermekekre is, akiknél alakoskodást, kétszínűséget, hazudozást eredményezhet. Ugyanezek a jellemvonások kialakulnak a szolgává deformált házastársnál is, sőt ezen túlmenően kialakulhat a *kisebbségi komplexum* is.

A házastársi kisebbségi komplexumon belül fellépnek olyan további nem kívánatos jelenségek, mint a bizalom és önbizalom hiánya, az alamusziség, az alattomoság, a dacreakció és a bosszúvágy. Sőt a családi zsarnokság kihathat a családon kívüli szférákra is. Aki hozzászózott ahhoz, hogy a családon belül zsarnokoskodjon, az a munkahelyén is szeret parancsolgatni, és nem tudja elviselni az egyenrangúságot, különösen pedig az ellenvéleményt a munkatársak vagy méginkább a beosztottak részéről. Viszont minden felsőbbbség felé önmaga ellentétébe csap át, olyan szolgálélekkel és szolgálai megértéssel viszonyul hozzájuk, mint ahogy a kisebbségi komplexusokkal terhelt házastársnál tapasztalja maga iránt. Fél-igazságot mondanánk ki, ha a zsarnokká válást kizárólag családi indítású és csak a házasságon belül előforduló jelenségnek tekintenénk. Zsarnokok és szolgák minden olyan közösségben találhatóak, ahol lehetőséget biztosítanak a zsarnoki szellem kifejlődéséhez, vagyis nem lépnek fel kellő eréllyel ellene — ahol tehát léteznek morálisan gátlástalan egyének, akik a kellenél több hatalmat kapnak és meghunyászkodó szolgálalkú egyének, akik hagyják magukat emberségükben meggyalázni, s nem vállalnak harcot saját érdekükben. A munkahelyen zsarnokká vált egyén az itt felvett tulajdonságokat és pszichózist a családra is átviheti, tehát a családon belüli zsarnokság létrejöttének is lehetnek külső, a társadalomban létrejött okai.

A család, a házasság, az életcél és az egyén boldogság-felfogása

Minden ember tudatosan vagy ösztönösen kitűz maga elé életcél, amely nagyon gyakran nem jelent többet, mint bizonyos életvitel elképzelését, és amely egybeesik az egyén boldogulási tervével, elképzeléseivel. Az életcél megvalósítása és a boldogság a köznapi ember tudatában tehát általában egybeesik, annak ellenére, hogy az etikában az életcél és a boldogság nem azonosak, noha rokonságukat az etika sem tagadja.

Az életcélban, az élet-elképzelésben és a boldogulás felfogásában az emberek döntő többségénél — más egyéb lényeges tényezők mellett — központi helyet kap a házasság, a család és a családi élet. Ez normális emberi jelenségnek tekinthető, hisz az ember egyszerre társadalmi és individuális lény is — és individuális élete realizá-

⁹ I. m. 269. l.

lásának egyik legjelentősebb területe a család. A rendezett családi élet más vonatkozásában, a normális átlagembert véve alapul, feltétele is a boldogulásnak, és az élet teljessé, szebbé tételének. (Igen érdekes formában jelentkezik ez a családi élet utáni vágy néhány olyan olasz neorealista filmben, amelyek a prostituáltak problémáival foglalkoztak. Például *Cabiria éjszakái* és az *Adua és társnői* c. filmekben a prostituáltak legfőbb vágya a normális családi élethez való eljutás.) Hogy az emberek az életcélban a családnak nagy jelentőséget tulajdonítanak, abból is következik, hogy az életörömök között gyakran a családi örömök a legmélyebbek és a legtartósabbak. A család adta életörömök rendkívül sokrétűek lehetnek és közülük hatásosságuk szempontjából kiemelkedik a gyermek fejlődése, előrehaladása és sikerei következtében érzett szülői öröm, ami a legtöbb szülőben jogos büszkeséget, megelégedettséget, jó érzést vált ki. Ezen kívül jelentős örömet ad a házastárs sikeres tevékenysége is, valamint figyelmessége, kedveskedése. Forrása lehet a családi örömöknek a közös tervezéssel és erőfeszítéssel elért szellemi és anyagi gyarapodás, és nem utolsósorban a jó, megihitt családi légkör, amelyet szülők és gyermekek a világ, az élet dolgainak kötetlen megtárgyalásával teremtenek meg. Különösen a gyermekek szempontjából jelentősek a kötetlen, szabad beszélgetések. Ugyancsak fontos örömforrások a családi ünnepek, játékok, amelyeket különösen a gyermekek kedvelnek, és mindig jó érzéssel, örömmel emlékeznek vissza rájuk.

Az egyének többsége életvitel elképzeléseibe betervezi a családot, a házasságot, mi több, egy jelentős hányadnál az életcél túlságosan is család- és házasság-centrikus lesz. A család- és házasság-centrizmus oly módon jelentkezik, hogy a hivatás, a munka, az egyéni fejlődés, a barátok, a szórakozás stb. az életcélban mind csak másod- és harmadrangú tényezőként szerepel a házasság és a család mellett. Az ilyen emberek általában nem találják meg számításaikat, különösen nem a rossz házasságban élők. Akik mindent a családra és a házasságra tesznek fel, s ezzel mintegy misztifikálják; szükségképpen csalódnak és kiábrándulnak. Ugyanis már a túl sokat várás pszichózisa is édes testvére a csalódottságnak, de más részről a család, a házasság még az úgynevezett „eszményi” megvalósulása esetében sem képes csak jót nyújtani, nem képes az ember minden igényét kielégíteni és fejlődését biztosítani. Az ember éppen emberi lényegéből adódóan nem kaphatja meg a családtól és a házasságtól mindazt, ami anyagi és szellemi szükségletei kielégítéséhez elengedhetetlen, azokat a feltételeket, amelyek szükségese a sokoldalú kibontakozáshoz, a kiteljesedett emberiélethez.

Elsősorban a nőkre jellemző, hogy életcéljuk főleg a házasság körül összpontosul, s ha ez nem sikerül, szükségszerűen nagyobb mérvű lesz kiábrándulásuk is. Ennek történeti, gazdasági magyarázata van, ugyanis a magántulajdon kialakulásával a nő maga is vagy a magántulajdon egy sajátos válfaját képezte, vagy pedig gyakrabban nem lévén szakképzettsége, hivatása, arra volt kényszerítve, hogy a férje, esetleg a szülõi tartsák el. Így a házasságnak a nő életében a megelőző korokban döntő szerepe volt, tehát nem véletlenül történt az életcélban is mindenek fölé helyezése. A nőnek ezt a sajátos helyzetét a társadalom gazdasági rendjével és szokásaival összhangban álló közvélemény igyekezett normálisnak feltüntetni, amit elősegített és mélyített a házasságot idealizáló rózsaszínűre festő, hazug művészi romantika is. Ami évezredek óta keresztül beidegződött és amit vasszükségességgel a társadalom anyagi viszonyai kialakítottak, az máról holnapra és egykönnyen nem tűnhet el, különösen akkor, ha a közvélemény egy része, valamint a művészetek (elsősorban a múltból örökölt alkotások) és a vallásos felfogás még ma is táplálják. Így érthető, hogy még napjainkban is miért tulajdonít az átlagnő a házasság előtt nagyobb jelentőséget a házasságnak és a családnak, mint az átlagférfi.

A fentebb vázolt jelenség sajátos módon nyilvánul meg napjainkban az egyetemeken. A felvételi rendszer fogyatékosága, vagy a lányok nagyobb szorgalma és lexikális ismerete következtében az utóbbi időben felsőfokú oktatási intézményeink kezdenek „elnőiesedni”. Ezzel párhuzamosan, ha nem is nagymértékben, de észrevehetően végbement a társadalmi-politikai problémákkal szembeni passzív válság folyamata is. Ezt a méreteiben nem túl jelentős folyamatot, ha döntően nem is a női hallgatók arányszámának a növekedése idézte elő, de vitathatatlan, hogy ez is közrejátszott benne. Ugyanis a női hallgatók, ha a tanulmányi szorgalmuk területén nem is hagynak több kívánnivalót maguk után, mint a férfi hallgatók, mégis egy ponton jelentősen különböznek az utóbbiaktól. Abban tudniillik, hogy a női hallgatók is, mint a nők általában, túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a házasságnak és a vele kapcsolatos egyéb problémáknak. Igen sokan közülük „a jó partit” még ma is legalább annyira fontosnak tartják, mint a szakképzettség megszerzését. És ha ez nem is tudatosodik mindig, ösztönösen, gyakorlatilag érvényesül, mégpedig a legkülönbözőbb módon és formában. Ezért a házassággal kapcsolatos problémákkal legalább annyit foglalkoznak, mint a hivatáshoz szükséges ismeretek elsajátításával. Így kevés idejük és lehetőségük marad a társadalom, a világ, az élet, de különösen az egyetem problémáival törődni. Mindez nem vonatkozik a női hallgatók egészére, de egy nem elhanyagolható részt alapvetően jellemez, és így, mint egyik meghatározó tényező, részt vesz a női hallgatók általános arculatának kialakításában.

Az egyén boldogulásához a család még számos, eddig nem említett feltételt és tényezőt is biztosít. Közéjük tartozónak kell tekinteni az embereknél csak nagyon ritkán tudatosuló, de mégis komoly szerepet játszó „*társzükséglet*” kielégítését is. A társzükséglet — tehát hogy legyen legalább egy valaki, akire az ember általában számíthat és akihez túlnyomóan őszinte is lehet — az embernél többé-kevésbé olyan pszichikai szükségletnek tekinthető, amely nélkül ugyan létét fenntarthatja, de élete lényegesen szegényesebb, sivárabb lesz. Ezt a társzükségletet kielégítik a szülők, a barátok, a barátnők, de legoptimálisabban a házastárs elégíti ki. A társtalanság, a senkihez sem tartozás, a magányosság érzése, különösen ha barátoknak is híján van az adott egyén, gyakran elviselhetetlenné válhat, és nem ritkán az öngyilkossághoz vezet. A társ, különösen az élettárs jelentősége és az életben betöltött szerepe akkor válik igazán értékelhetővé és érzékelhetővé, ha hiányzik, ha nincs. Kabarék, szatírák gyakran merítenek témát a társzükséglet megnyilvánulásának abból a humort is tartalmazó formájából, amikor az ún. „szalma”, akinek a házastársa hosszabb időre elutazik, a kezdeti időszakban egy-két napig henev függetlenségével. Néhány nap múltán unni kezdi magát, azután rájön, hogy a „szalmaság” nem is „fenékgig tejfel”; kezd hiányozni az élettárs. A végén alig várja már visszatérését, és amikor visszatér, őszinte örömmel fogadja, és kénytelen elismerni erről az örömről, hogy nagyobb, mint amit a „szalmává válás” első percei okoztak.

A sort folytatnunk kell még egy lényeges vonatkozás figyelembevételével. A társzükséglet mellett van még egy másik szükséglet is, amit a család, a házasság elégít ki, s amely rokon a társzükséglettel, de nem azonos azzal. Ez a családnak „*végső támasz*” vagy „*végső biztosíték, menedék*” funkciója. Ezek a kifejezések első pillanatban félreértésre adhatnak okot, ami egy részletesebb ismertetés esetén megszűnik. A „végső támasz” funkció, amelynek döntő jelentősége az osztálytársadalmakban volt, azt jelenti, hogy az egyént érhetik természeti csapások, szerencsétlenségek (például: betegség, rokkantság stb.), amikor rászorul a támaszra, a családra, továbbá érheti méltánytalanság, sőt igazságtalanság is a társadalom részéről, hozzászegődhetnek kudarcok, balszerencsék, amikor szükséges a támasz, az őszinte együttérzés, a szívből jövő vigasz és segítőkészség. Ezt a szerepkört az egyén életében elsősorban a család

látja el, de természetesen nemcsak a család képes ennek biztosítására. A családnak ez a funkciója, mint már említettük, elsősorban történetileg az osztálytársadalmakban volt szinte döntő jelentőségű, de még ma is hat, és a jövőben is hosszú ideig hatni fog.

A marxizmus klasszikusai több helyen utalnak arra, hogy az osztálytársadalom, elsősorban a kapitalizmus ellentmondásai, igazságtalansága és az egyént semmibe vevő kegyetlensége arra kényszerítik az embert, hogy más tényezők mellett a családi életben keressen kiutat és vigaszt a könyörtelen társadalmi viszonyok ellensúlyozására. A családnak és a házasságnak az ilyen vigasz-funkciója az osztálytársadalmakban szükségszerű. Ugyanakkor azonban az is megfigyelhető, hogy a család ilyen jellegű lehetőségeit és feladatait mind történetileg, mind napjainkban gyakran eltúlozzák. Gondolunk itt a közvélemény és az irodalom egy részére. Az eltúlzás a túlzott családi élet felé fordulásban, igen gyakran családi önzésben és a harácsolásban öltött testet. Más oldalról viszont, különösen akkor, ha a családi élet is olyan sivár volt, mint a társadalmi viszonyok, elvezette az egyént más „mentsvárak és vigaszok” keresése és megtalálása felé, többek között a nőket a valláshoz, a férfiakat az alkoholhoz, vagy esetleg az érzéki gyönyörök túlzott hajszolásához stb.

Az osztálytársadalmakban a család említett és társadalmilag általában elfogadott funkcióját a kizsákmányolók nagyon gyakran arra használták fel, hogy a kizsákmányolást a hazug, látszat erkölcsi értékekkel támasszák alá. A kizsákmányolók ugyanis a harácsolásait, mások kegyetlen kiszipolyozását és kifosztását erkölcsileg azzal indokolták, hogy nem magukért, hanem családjuk és utódaik biztos jövője érdekében folytatják tevékenységüket. Azt kívánták ezzel deklarálni a társadalom felé, hogy ők csupán gondos, családjukkal törődő családapák, erkölcsi kötelességnek tesznek eleget akkor, amikor vagyont gyűjtenek.

A család támasz és mentsvár funkciója, habár szűkebb keretek között, de hat még a szocializmus viszonyai közepette is. A dogmatikus gondolkodásmód és beidegzettség erre méltán berzenkedik, és olyasmivel hozakodik elő, hogy hagyjuk csak a családi idillt és a mentsvár hamis illúzióit, az egyén számára a szocializmus és a kommunizmus a mentsvár, nem a család. Ez a gondolkodásmód nem veszi figyelembe azt, hogy a család és a szocializmus nem zárják ki egymást, ellenkezőleg: egymást tételezik, az egyéniség kiteljesedéséhez egyaránt szükségesek. Természeti csapások, szerencsétlenségek az egyént szocializmusban is érhetik, és még hosszú ideig fennáll annak a lehetősége is, hogy az egyénnel szemben társadalmi igazságtalanság és méltánytalanság történjen. Ilyenkor megértés, méltányolás, vigasz kell, amit társadalmi méltánytalanság esetén a társadalom csak megkésve és az esetek többségében csökkentett mértékben képes megadni. Nem tartjuk feladatunknak bemutatni és elemezni, hogy mennyi méltánytalanság érheti az egyént a szocializmus viszonyai közepette is, de néhány forrás felsorolásával megkíséreljük érzékeltetni. Elsőként jelentkezik a bürokrácia, a lélektelen ügyintézés. Ezt követi a protekció, az elvtelen megkülönböztetés, a vezetők szubjektívizmusa. Különösen ez utóbbi válhat, amennyiben rossz szándékkal is párosul, elviselhetlenné, amit a családi és házastársi méltányolás is csak kis mértékben tud hatálytalanítani. A sort hosszan lehetne folytatni, ehelyett csupán azt kívánjuk megjegyezni, hogy az egyénnel szembeni társadalmi méltánytalanság és igazságtalanság objektív lehetőségét és tényét leginkább az úgynevezett elidegenedési tényezők fejezik ki, amelyek felszámolása majd csak a kommunizmus egy magasabb fokán lehetséges. Az ember sok irányú elidegenedése, amely még a szocializmusban is fennáll, elsődleges forrása az egyénnel szembeni társadalmi méltánytalanságnak és igazságtalanságnak. Ebből adódóan az egyén normális, vagy legalábbis elviselhető lelkiállapota szükségessé teszi a megvigasztalódást, illetve a kárpótlást. Amennyiben az egyén normális családi, házassági viszonyok közepette él, ezt a kárpótlást itt megkaphatja.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy kizárólagosan csak a család és a házasság kárpótolhatja és vigasztalhatja meg az egyént a társadalmi méltánytalanság esetén. Ugyan is ezt részben megkaphatja barátoktól és munkatársaktól, és végső soron magától a társadalomtól is. Sőt minél jobban előrehalad a szocializmus kibontakozása, annál nagyobb a lehetősége és szükségszerűsége annak, hogy a társadalom részéről az egyén irányába megnyilvánuló méltánytalanságok lehetetlenné váljanak, vagy amennyiben előfordulnak a társadalom lehetőleg hiánytalanul kárpótolja és jóvátegye. A szocializmusban a társadalmi korrigálásnak előbb-utóbb be kell következnie.

A kommunizmus viszonyai közepette elvileg a társadalmi méltánytalanságnak nincs létjogosultsága és nem is valószínű a bekövetkezése, de méltánytalanságok más egyének részéről előfordulhatnak, és így ezen családi funkció fennmaradásának a szükségessége fennáll.

Helyénvaló megemlíteni, hogy méltánytalanság a család részéről is érheti az az egyént, s ekkor a társadalom hivatott megértést tanúsítani iránta. (Ilyen például napjainkban, hogy a gyermekek által nem támogatott öregeket szociális otthonokba, továbbá gyámhatósági felügyelet alá helyezik, vagy állami nevelőotthonokba kerülnek azok a gyermekek, akikkel a szülők nem törődnek megfelelően.) A családnak és a házasságnak ez a szerepe — tehát, hogy az egyén számára bizonyos „lelki karbantartást”, lelkiállapot normalizálást tesz lehetővé — nagyon fontos, de nem kizárólagos és nem is a leglényegesebb szerep. Ezt a szerepet a közvélemény és az irodalom a család mint „puha, meleg fészek” kifejezésbe szokta sűríteni. A család ilyen jellege vitathatatlan, ugyanakkor azonban azt is észre kell vennünk, hogy a „puha meleg fészek” felfogás magában foglalja a családi élettel kapcsolatos hazug, kispolgári romantikát, a társadalom problémáitól való menekülést — akkor is, amikor a társadalom élete az egyén számára a társadalmi hanyatlás következtében nehezen elviselhető, és akkor is, amikor haladó társadalmakban a társadalmi tevékenység hozzájárulna az egyén sokoldalú fejlődéséhez.

A „puha meleg fészek” jelleg bizonyos álszent, hazug volta abból is következik, hogy elsősorban a férfi számára volt hivatva kellemes körülményeket biztosítani. A kispolgári házasság elképzelésnek ez az idealizált típusa, a következőket jelentette: A férfit, amikor hazatért a munkából, tiszta, meleg lakás, frissen készített, saját ízlésnek legjobban megfelelő étel, illemtudó gyermekek, és a férfi körül sürgő-forgó, csivitelő „takaros kis feleség” fogadta és szolgálta ki. Itt a férj a ház ura és minden körülötte forog. Természetesen túl azon, hogy ez történelmi anakronizmus lenne, ma kivitelezhetetlen, a családnak a „puha meleg fészek” funkciója ilyen értelemben nem érvényesülhet. Ám érvényesülhet egy más értelemben: „meghitt otthonná” válik, mindkét házastárs és a gyermekeik számára is, olyan helyé, ahová jó menni, és ahol az ember kellemesen érzi magát, szívesen tartózkodik. Hogy a család ilyenné váljon, annak a szubjektív akarás és törekvés mellett objektív feltételei is vannak, egyebek között normális lakás, megfelelő jövedelem stb. Végső soron azt a funkciót, amelyet a fentebb elmondottakban a családdal kapcsolatban bemutatunk, *pszichikai egyensúly biztosító funkciónak* nevezhetjük, és ez a funkció az, amely elsősorban teszi nélkülözhetetlenné a családot az egyén számára.

A család hatása az egyén munkavégzésére, világnézeti, politikai arculatára

A család a társadalom életéhez igen sok szállal kötődik; és nem a társadalom felett lévő szerv, mint sokan gondolják, hanem része a társadalomnak, legkisebb setje. Így igen szoros kölcsönhatás valósul meg a család és a társadalom között. Ezt a kölcsönhatást döntő mértékben az egyének közvetítik, különösen a családtól a társadalom felé, de magától értetődően a társadalomtól a család felé is. Azok a hatások, amelyek az egyént a családban érik, közvetítődnek a társadalom felé, elsősorban a munkahely, barátok, ismerősök és más társadalmi szférák irányába is. Éppen ezért a társadalom számára nem lehet közömbös, hogy az egyént milyen hatások érik a családban, mint ahogy a család számára sem közömbösek soha az egyént ért társadalmi hatások. Már az előzőekben bemutatott, egyént alakító családi formálódás és deformálódás is lehetőségeket ad ilyen irányú következtetések levonására, de méginkább érzékelhetővé válik, ha az egyén és a munkavégzés kapcsolatát analizáljuk.

Társadalmilag az egyik legfontosabb emberi tevékenység az egyén munkavégzése. Az egyén munkáját — egyéb tényezőkkel együtt — nagymértékben befolyásolja a család, a házasság légköre. Közismert tény, hogy a normális családi, házassági életet élők a családi légkör derűjét átviszik munkahelyükre, és ez jó irányba befolyásolja tevékenységüket. Egyrészt fokozza a munkakedvüket, másrészt felelősségtudattal ruházza fel őket. Ez abból is adódik, hogy az egyént komplexen egységes személyiségi jegyek és meghatározott karakter-tulajdonságok jellemzik. Az alapvető karakter-vonások kiforrott egyénnél az esetek döntő többségénél változatlanul megmaradnak, fennállnak. Azaz, az emberek, jellemüket, karakterüket nem cserélgetik és nem cserélgethetik a munkahely, a család stb. vonatkozásában úgy, mint ruháikat. Az egyéniség tulajdonságait, jellemét illetően nem képes alapvetően másként viselkedni a családban; a házasságban mint a munkahelyén, és ez fordítva is igaz, azaz a kettő nem jelent két egymástól teljesen különböző más világot. Azonban az egyéniség magatartását, viselkedését illetően lehet jelentős, de nem alapvető eltérés a munkahely és a család vonatkozásában. Előfordul, hogy valaki magatartását és jellemét tekintve a családban és a házasságban pozitív, de a munkájában negatív tevékenységet folytat, és fordítva, a munkáját rendesen elvégzi, de családi-házassági élete sok kívánnivalót hagy maga után. Ilyen esetekben azonban mindig fennáll az egyéniség jellemének, pszichikai karakterjegyeinek valamilyen hiányossága, deformálódása. Végső soron tehát az egyén magatartása egyfelől a család és a házasság, másfelől a munkahely vonatkozásában, bár lehet eltérő, mégis jellemzőbb, hogy az egyéniség személyiségjegyei meghatározottsága következtében többé-kevésbé azonos arculatot mutat mind a családban, mind pedig a munkahelyén. Megjegyzendő, hogy ebben a család és a társadalom közötti kölcsönhatás valósul meg végső soron, de a társadalom számára soha nem közömbös, hogy mit hoz az egyén a családból a munkahelyére. Azok az érzelmi hatások, gondok és problémák, amelyek a családban érik az egyént, az otthon küszöbe és a munkahely kapuja között nem foszlanak szét és nem vesznek el, hanem ezek a tényezők jelentős mértékben megszabják munkáját is. A hatás lehet társadalmilag pozitív, de sok esetben negatív is. A pozitív hatás társadalmilag nem vet fel problémákat, viszont annál inkább a negatív hatás. Elsősorban ugyanis a negatív hatásokra szoktak figyelni, egyrészt mert ez társadalmilag káros, másrészt mert ez feltűnőbb, az átlagostól inkább elütő. Azok a káros hatások, amelyek a zilált, megromlott családi- házassági viszonyok következtében az egyéneken keresztül hatnak a társadalom életére, rendkívül sokrétűek. Az öngyilkosságok és gyilkosságok okai, a pszichózisok és neurózisok indítékai, a legkülönbözőbb deviáns megnyilvánulások származhatnak a család és házasság zavaaraiból. Ezek érdemei taglalását megtalálhat-

juk a *Család és házasság a mai magyar társadalomban*¹⁰ c. kiadványban. Mivel adott helyen ezek bemutatását nem tartjuk feladatunknak, a továbbiakban csak a munkavégzéshez kapcsolódó vonatkozásokra térünk ki.

A családi élet negatív hatása a munkára és munkavégzésre általában akkor jelentkezik, ha nehezen megoldható, kiélezett problémák vannak a családi, a házassági életben. A problémák, a gondok elvonják az egyén figyelmét a munkájától, ideiglenesen lehetetlenné tehetik a munkavégzést. Ez különösen a szellemi dolgozókra vonatkozik, akiknél nagy konszenzálás szükséges, amit csak teljes „ottléttel” lehet művelni. De kihat a fizikai munkára is, itt is „szórakozottá” tehet és nagy mértékben leronthatja a teljesítményt, balesetveszélyt teremthet stb.

Más vonatkozásban a családi élet megbolygatottsága alapja és kiindulópontja lehet a munkatársakhoz való nem megfelelő viszonyoknak. Egyrészt ingerlékenységet, túlérzékenységet, sértődékenységet eredményezhet mások iránt, másrészt bizonyos irigységet és „gyűlöletet” azok felé, akik nem küszködnek hasonló problémákkal. Különösen káros a munkavégzés szempontjából az az eset, amikor a házastársak folytonos torzszalkodásai megteremtik a bizalmatlanság és gyanakvás légkörét, amely kihat — az egyénen keresztül — a munkahelyre is, megfertőzve annak légkörét, ugyancsak bizalmatlanságot és gyanakvást szülve. A családnak és a házasságnak ez a káros hatása egyaránt érvényesülhet mind a férfi, mind a nő munkájában, azonban a nők vonatkozásában az esetek többségében ez a hatás sokkal nagyobb és intenzívebb. A tapasztalatok szerint a nők munkája sokkal inkább megsínyli a családi perpatvarokat, mint a férfiaké. Ennek okai egyrészt pszichikai különbségeikben keresendők, ugyanis a nők emocionálisan érzékenyebben reagálnak, másrészt ezen kívül szerepet játszik benne az a tény is, hogy a nő történetileg a családhoz és a házassághoz volt láncolva, és ez a beidegzettség még napjainkban is él az átlagnő felfogásaiban és ezen túl a közvéleményben is. Végül nem szabad megfeledkezni ebben a vonatkozásban egy olyan tényről sem, mint a férfiak fizikai erőfőlnye. Nagyon gyakran előfordul a családi civakodásoknál az az eset, hogy a nőnek még akkor sem lehet igaza, ha történetesen a férfi idézte elő az áldatlan állapotokat, ugyanis a férfi fizikai fenyegetéssel, vagy esetleg tettelegességgel rákényszerítheti akaratát a nőre. Ebben az esetben a nőt kétszeresen sújtja a családi súrlódás, és így a munkahelyen sokkal nehezebben tud a rossz családi emlékek és benyomások hatása alól szabadulni, mint a férfi, aki már az erőszakkal bizonyos feszültségektől megszabadult, és így feszültségmentesebben mehet munkahelyére.

A családi élet zavarainak negatív hatása az egyénen keresztül a társadalom felé különösen káros akkor, ha vezető beosztású egyén családi, házassági életében vannak nehézségek. Ez sokkal fokozottabban hat ki a munkahely egész légkörére, mint az egyszerű beosztottak esetében. Ugyanis a beosztott számára a munkahely sok megszorítást, korlátot jelent, ahol illik magát fékezni, de a vezető számára a munkahely úgy tűnhet, mint ami a sajátja, ahol minden lényeges kérdésben ő dönt, nincs közvetlenül felette senki, nem parancsol neki senki, és ott sem szükséges nagyobb megszorításokat alkalmazni magával szemben, mint a házassági, családi életben, és ott is szabadon engedheti hangulatait, ösztöneit. Ez a pszichózis aztán azt eredményezi, hogy a családi perpatvar, civakodás következtében keletkezett ingerlékenységét kevésbé fékezi, és magával hozza a munkahelyére, kizúdíítja azt beosztottjai felé. Az ilyen vezetőnek semmi sem tetszik, állandóan piszkálja beosztottait, igen szubjektív ezek megítélésében, gyakran maga lesz az oka az egyébként nem szükségszerűen rossz munkának és a felé megnyilvánuló bizalmatlanságnak, de gyakran a munkatársak között kialakult

¹⁰ *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Bp. 1971, Közgazdasági és Jogi K. 226. l.

rossz viszonyoknak is. Természetesen a családi, házassági problémák nem minden vezetőt deformálnak ilyené és általában nem is ilyen nagy mértékben, de sok százéves tapasztalattól alátámasztva elfogadhatjuk, hogy a vezetők családi, házassági problémái jelentősebb mértékben éreztetik hatásukat a munkában, mint a beosztottaké. Ebből egyenesen következik, hogy jogos követelményként kellene felállítani: a vezető beosztásnak egyik feltétele legyen a rendezett családi élet.

A család és házasság társadalmi kihatása nemcsak a munkavégzésen keresztül, hanem az *egyén politikai tevékenységén és világnézeti állásfoglalásán keresztül is megnyilvánul*. Hogy ki milyen politikai elveket fogad el, továbbá, hogy milyen politikai tevékenységet folytat, ezt egyéb tényezőkkel együtt nagy mértékben a családja is megszabja. Természetesen a családon keresztül az osztályhelyzet is közrejátszik, hiszen mindenki éppen a családja révén születik bele egy meghatározott osztályba. Azonban a család az egyén politikai arculatát és politikai magatartását nemcsak mintegy meghatározott osztályhoz tartozó család befolyásolja, hanem különösen fiataloknál a családtagok elsősorban a szülők egyéni állásfoglalásán keresztül. Ez a befolyás világnézeti, és politikai vonatkozásban egyaránt pozitív és negatív hatásokat eredményezhet.

Világnézeti vonatkozásban a legszembetűnőbb a vallásos világnézet és a család kapcsolata. Azokban a családokban, ahol a szülők mélyesen vallásosak, általában a gyermekeik is vallásosak lesznek és felnőtt korukban is csak nehezen tudnak a vallás béklyóitól megszabadulni. Ennek egyik oka, hogy a szülői tisztelet és szeretet, amely minden morálisan normális egyénnél megtalálható, magában foglalja a szülők nézeteinek, álláspontjának a tiszteletét is. A vallásos szülők pedig nézeteiket illetően nagyon sokat adnak a vallásra, egyéniségük egyik leglényegesebb jellemzőjének tekintik, és az ilyen szülők gyermekei ösztönösen úgy érzik, hogy „szüleik ellen vétének”, ha megtagadják a vallást. Így érthető, hogy miért maradnak meg a vallás mellett nagyon gyakran olyan egyének is, akiknek ismereteik, tudásuk révén módjukban állna a vallási képtelenségektől meggyőződni, de a gyermekkor mély, elsősorban emóciós kötődésű hatásairól képtelenek szabadulni. Ugyanakkor a másik oldalról az élet azt bizonyítja, hogy ateista szülők gyermekei csak a legritkább esetben lesznek a vallásos világnézet hívei, azaz döntő túlsúlyban az ilyen gyermekek felnőtt korukban maguk is ateistává válnak.

Sajátos helyet foglalnak el ebben az összefüggésben a vallási szekták és a bigott hívők. Legtöbbször az egész család tagja a szektának és a házasságkötés is a szekta keretein belül történik, ugyanakkor a szekták bázisait az ilyen bigottan vallásos családok képezik. Ebben az esetben az egyén vallásos világnézete, amely egyben a világnézetten túl megfelelő erkölcsi felfogást és magatartást is jelent, teljesen családi eredetű, mert ha történetesen nem az adott családhoz tartozna, nem lenne szükségszerűen az adott vallás híve. A szekták elterjedése és fennmaradása szétféphetetlenül összefonódik az egyes családokkal, házasságokkal és rokonsági kapcsolatokkal.

A család a világnézet terén a valláshoz való viszony befolyásolásán túl kialakíthat még egyéb, a világnézetben fontos szerepet játszó komponenseket is, mint pl. a miszticizmusra vagy a babonás gondolkodásmódra való hajlamot, vagy másik oldalról a világ jelenségei iránti tudományos érdeklődést, józan ítélőkészséget, tudomány-szeretetet és realitáserőket.

A család az egyén politikai nézete és tevékenysége alakulásának is egyik lényeges tényezője. A család és a házasság mind pozitív, mind pedig negatív irányban megszabhatja az egyén politikai fejlődését. Többé-kevésbé mindenki családja és házassága társadalmi helyzetének megfelelő politikai nézeteket vall, illetve ezeknek megfelelően fejti ki politikai tevékenységét. Azonban ezt sem szabad abszolút érvényű viszonyoknak tekinteni, minthogy nagyon sok ennek ellentmondó esettel is találkozunk. Hogy a csa-

lád és az egyén politikai arculata között szoros összefüggés van, helyesen jutott kifejezésre abban a tényben, hogy a proletárdiktatúra kezdeti időszakában az állások betöltésénél számított a származás, a családi és rokonsági kapcsolat. Azonban ezt az összefüggést a személyi kultusz messzemenően eltúlozta, és antidialektikusan értelmezte akkor, amikor megbízhatatlannak és alkalmatlannak minősítettek bizonyos munkakörök betöltésére embereket azért, mert nyugaton rokonaik éltek, akikkel talán soha életükben nem is beszéltek, és akik talán munkájuk révén a szocializmusnak is hívei voltak. Mindez azonban nem számított, a káderlapon sötét foltnak könyvelték el az ilyen rokonságot, és ennek következtében sokakat nagyon hátrányosan megkülönböztettek.

Kedvező irányba fejtette ki a társadalomban a család, és ezen túl a rokonsági viszony a hatását pl. a munkásmozgalom történetében, amikor egész családokat tett forradalmárrá, kommunistává. Különösen a forradalmi mozgalmak, a gyors társadalmi átalakulások idején fokozódik a család ilyen irányú szerepe az egyének életében, mert az események viharos gyorsaságú változása nem teszi mindig lehetővé a sokoldalú latolgatást, erre nincs is lehetőség, viszont valamilyen állásfoglalás elengedhetetlen, és az egyén így arra az álláspontra helyezkedik leginkább, amelyet családja, rokoni is képviselnek. Méginkább ezen az úton alakítják ki a politikai nézeteiket és folytatják politikai tevékenységüket azok, akik általában közömbösek politikai kérdések iránt, de az élet bizonyos esetekben rájuk kényszeríti a határozott állásfoglalást. A felszabadulás utáni gyors társadalmi-politikai változások idején nagyon sokan csatlakoztak a kommunista párthoz és lettek jó kommunisták olyanok is, akik csatlakozásuk idején még vajmi keveset ismertek a marxizmusból, de családjukkal, rokonságukkal együtt ők is odaálltak. Ilyen esetekben az állásfoglalás kialakulása és a csatlakozás is a család hatására történt. Az elmondottak távolról sem azt kívánjuk következtetésként elfogadtatni, hogy a család az első és döntő tényező az egyén politikai arculatának alakulásánál, ugyanis a család csak egy a lényeges tényezők között, és egyéb fontos tényezőkkel együtt determinálja a politikai arculat kialakulását.

A család társadalmilag kedvezőtlen, haladásellenes politikai tevékenységhez is eljuttathatja az egyént. Ugyanúgy, ha valakinek a családja és a rokonsága reakciós politikai tevékenységet folytat, mint fentebb említettük, a gyors társadalmi változások esetén ösztönösen ezek mellé áll, ezek politikájával ért egyet.

Van a család és a politika viszonyában még egy sajátos kapcsolat is. A család különösen az osztálytársadalmakban bizonyos mértékig apolitikus tendenciákat is táplálhat az egyéneknél, sőt gyakran politika-ellenességet. Ez többek között abból fakad, hogy az az egyén, aki mint vezető, magasabb szinten sokat foglalkozik politikával, kevés időt tud szakítani a családi életre, mert a politika ideje nagy részét leköti, és így a családi élete, légköre — a család csonka jellege következtében — leszűkül, esetleg deformálódhat is, a házastársnak és a gyermekeknek nem elégülhet ki bizonyos igénye a házastárs, illetve a szülő iránt. Mivel ez az igény-kielégülés a politikai jellegű elfoglaltság miatt marad el, azért mind a házastárs, mind a gyermek a politikát kárhóztatja, mint a nem kívánatos helyzet okozóját. Más oldalról vizsgálva az adott viszonyt: főleg a gyors politikai változások számos sérelmet hozhatnak az egyének számára, azaz a politikai tevékenység magával vonhat üldöztetést; letartóztatást, börtönt, nélkülözést, jelentős hátrányokat a család számára. Ezért gyakran úgy tűnik, hogy a politikának lett a következménye a családi élet problémáinak a létrejötte is. Különösen megmutatkozik ez a tendencia akkor, amikor egy családon belül apa és fia, esetleg férj és feleség különböző politikai platformra helyezkedvén, politikai ellentmondásaik következtében szétszakad a család, illetve a házasság. Ilyenkor úgy tűnik, hogy a politika rombolta szét az adott családi, házassági kapcsolatokat. Ilyen esetek-

ben azonban, már más tényezők is közrejátszanak kapcsolatok széthullásában, mint pl. a szülő és gyermek ellentétes világnézete vagy a házastársak előzetes elhidegülése stb.

A család és az egyén kapcsolata az elmondottakon túl még nagyon sok összetevőt tartalmaz. A bemutatott főbb vonatkozások, ha kissé vázlatosan is, de azt kívánták érzékeltetni, hogy az egyén személyiségjegyei, erkölcsi arculata, munkavégzése, világnézeti-politikai állásfoglalása, magatartása családi viszonyaitól is jelentős mértékben determinált, továbbá, hogy a család, mint társadalmi szervezeti csoport, nélkülözhetetlen mind az egyén, mind a társadalom számára. A család történetileg sokszor változott, módosult, az emberiség történetének nagy része „igazi korszaka” még csak most kezdődik, és ezzel együtt a család is tovább fog változni, de valamilyen formában és módon mindig velejárója lesz az emberi életnek, és olyan velejárója, amely nem gátat, korlátot jelent az ember számára, hanem hozzájárul személyisége gazdagodásához, sokoldalú fejlődéséhez.

